

8gen-ART

e-ISSN: 2792-0569

Hüseyin SAY*

<https://orcid.org/0000-0002-7518-8883>

eposta: huseyinsay@windowslive.com

Balıkesir Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi

Sosyoloji Bölümü

Balıkesir/Türkiye

*Sorumlu yazar

(Corresponding author)

Bu makale yazarın Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalında hazırlamakta olduğu Doktora Tezinden üretilmiştir.

Araştırma makalesi (Research Article)

Gönderilme tarihi/Submission date

17.06.2024

Kabul tarihi/Accepted date

12.07.2024

Yayınlanma tarihi/Publishing date

15.07.2024

2024

Cilt/Volume : 4 Sayı/Issue :1

Sayfa: 43-54 Doi: 10.53463/8genart.202400277

ENTELEKTÜELLER, İDEOLOJİ VE FUTBOL

ÖZET

Kökene çok eskiye dayanan futbol, günümüzdeki en popüler spordur. Bu yüzden çeşitli ülkeler, futbolun kökenlerini kendi tarihlerine dayandırmaya çalışmaktadır. Başlangıçta iktidarlar ve entelektüeller futbolu göz ardı etme eğilimi göstermişlerdir. Bunun sebebi futbolun şiddet içeren doğası, potansiyel gücü ve savaşı çağrıştırmasıdır. Daha sonra futbol, görmezden gelinemeyecek kadar önemli bir endüstriye dönüşmüştür. Buna paralel olarak iktidarlar, futbolun kitleleri harekete geçiren yönünden yararlanmayı denemişlerdir. Sosyal bilimciler ve entelektüellerin de futbola yönelik ilgileri artmıştır. Futbola dair yapılan ideoloji temelli tanımlamalar modern futbolun kadim zamanları için geçerlidir. Öte yandan futbolun başlı başına bir ideolojiye dönüşmesiyle dinsel, sınıfsal veya ideolojik temelli yaklaşımlar, anlamlarını büyük ölçüde yitirmiştir. Bu çalışmada futbolun bu söz konusu ideolojik dönüşümü ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Futbol, İdeoloji, Sınıf, İktidar

INTELLECTUALS, IDEOLOGY AND FOOTBALL

ABSTRACT

Football is the most popular sport today, with ancient origins. This is why various countries have tried to trace its origins back to their own history. Initially, governments and intellectuals tended to ignore football. This was because of its violent nature, its potential power and its connotation of war. Later on, football became too important an industry to be ignored. Parallel to this, governments have tried to take advantage of football's ability to canalize the masses. Social scientists and intellectuals have also become more interested in football. Ideology-based definitions of football are valid for the ancient times of modern football. On the other hand, with the transformation of football into an ideology in itself, religious, class-based or ideological approaches have largely lost their meaning. In this study, this ideological transformation of football will be discussed.

Keywords: Football, Ideology, Class, Power

1. GİRİŞ

Futbolun ilk olarak nerede oynandığı bilinmemektedir. Genel kabule göre futbolun öncülüğünü Çinliler yapmıştır. Milattan önce 2697 yılında Çin İmparatoru Huang-Ti, askerlerine çeviklik kazandırmak için futbol benzeri bir oyun oynatmış. Futbola dair izler zaman zaman kesilse de M.Ö 225 yılı civarlarında yine futbol atası sayılabilecek bir oyunun kayıtları bulunmaktadır. Oyun, milattan sonraki yıllarda da yaygınlık kazanmış ve aynı dönemlerde Japonya’da da oynanmıştır (Perin vd., 1981: 4). Milattan önce beşinci yüzyıla ait bir Antik Yunan mezarının mermerinde bir adamın topa diziyle vururken tasvir edilmiş resmi bulunmaktadır (Galeano, 2021: 52) ve aynı tarihlerde Episkros isimli bir top oyunundan bahsedilmektedir. Güney Amerika’da, Maya ve Azteklerde top oyunu bir kült olayıydı; ama oyun kuralları bugüne intikal etmemiştir (Elsner, 2015: 27). Kaşgarlı Mahmut’un *Divanu Lugati’t-Türk* eserinde “*Tepük*” isimli oyundan bahsedilmektedir (Aydemir, 2018: 110). İtalya’da “*Calcio*” isimli oyun, Floransalı aristokrat Giovanni de Bardi’nin koyduğu kurallar doğrultusunda 27’şer kişilik takımlar tarafından oynanırdı (Wilson, 2018: 32). Futbolun oynandığı ilk yere dair bakış açısına göre çeşitli varsayımlarda bulunup farklı sonuçlar elde etmek mümkündür. Öte yandan modern futbolun nerede oynandığına dair herhangi bir şüphe yoktur. 1848 yılında mevcut kurallar gözden geçirilmiş ve derlenerek *Cambridge Kuralları* adı altında toplanmıştır. 1857’de ilk futbol kulübü olan Sheffield Club kurulmuş, 1863’te ise 11 kulübün ortaklığıyla İngiliz Futbol Birliği oluşturulmuştur (Perin vd., 1981: 8-9). Ülkelerin futbolun tarihini kendi tarihlerinin birer parçası olarak addetmesi, şüphesiz futbolun popülerliğiyle ilişkilidir ve milliyetçilikle bağlantılıdır.

Futbol ve onun öncüleri olan oyunlara iktidarlar genellikle 2 farklı açıdan bakmışlardır. Yöneticilerin bir kısmı futbolu zararlı ve tehlikeli bir meşguliyet olarak ele alırken diğer kısmı ise futbolun kitleleri peşinden sürükleyebilme kabiliyetinden istifade etmek istemişlerdir.

1314’te Kral II. Edward bu *gürültülü ayaktakımı oyununu*, “Tanrı’nın izin vermediği birçok kötülüğe neden olan, büyük topların peşinde koşularak yapılan mücadele” olarak niteleyen bir kraliyet fermanına mührünü vurmuştur. 1349’da ise III. Edward futbolu “işe yaramaz ve aptalca” oyunlar listesine dahil etmiştir (Galeano, 2021: 53). Sosyalist partilerin birçoğu da futbola mesafelidir. 1904 yılında İngiliz Bağımsız Emek Partisi’nin yayın organı “işçilerin büyük kısmının zihinsel enerjilerini emerek demokratik gelişmeye ket vurduğunu; yalnızca efendilerine uyup futbolu düşünen bir işçi sınıfının yaratılması tehlikesiyle karşı karşıya kalındığını” belirtiyordu (Dikici, 2014: 254). Türkiye’deki sosyalistler de futbolu halkın afyonu olarak görüyordu. Aynı şekilde milliyetçilere göre de futbol “milli şuuru bozan” bir spordu (Irak, 2013: 146). İlk dönemlerde futbol “oyun” olarak ele alındığı ve “oyun”un Semavi dinlerin benimsemediği bir şey olması hasebiyle dindarlar da futbola karşı mesafeli olmuşlardır. Örneğin Eski Ahit’te Eyüp kısmı, 5/12 ve 13’te oyun, düzenbazlara ve kurnazlara özgü bir faaliyet olarak ele alınmaktadır. İncil’de Pavlus’tan Korintlilere 2. Mektup 2/11’de Pavlus, Korintlileri şeytanın oyununa gelmeyelim diye uyarmaktaydı (Ertekin, 2021: 47). Benzer şekilde “20. yüzyılın ortalarında, İran’da futbola eleştiri getirenler ilahiyatçılar ve ruhanilerdi” çünkü futbol topu Hz. Hüseyin’in kesilmiş başını temsil etmekteydi (Sarı, 2019: 126). Yaşar Aksoy’a göre 1919 yılında dindarlar İzmir’de sadece futbola değil, jimnastiğe de yer yer engel olabilecek kadar güçlü bir mahalle baskısı gücüne sahipti (2015: 338). Futbolu kitlelerin konsolidasyonuna yönelik bir araç olarak kullanan Mussolini bile ilk etapta futbolu “çirkin bir İngiliz oyunu” olarak görmüştür (Dikici, 2015: 232).

Kitlelerin konsolidasyonu için futbolu yararlı bir araç olarak kullanmayı benimseyen ikinci eğilime mensup iktidarlar; genellikle diktatörler veya popülist merkez sağ partileri olmuştur. Portekizli diktatör Salazar'a atfedilen 3 F (futbol, fado, Fatima¹) yardımıyla ülkeyi yönetme misyonu, bu bağlamda düşünülebilir (Ertekin, 2021: 14; Bostancıoğlu, 2015: 244; Dikici, 2014: 243; Aydemir, 2018: 102; Arhan, 2012: 12; Dikici, 2015: 219; Tut, 2016: 112). Aynı şekilde Franco için de benzer yakıştırmalar yapılmaktadır. Hitler ve Mussolini de bu kategoride ele alınan siyasi liderlerdendir. Futbolun milyarlarca dolarlık bir sektör olduğu ve dünyanın en yaygın sporuna dönüştüğü günümüzde ise böylesi bir ayırım yapmak kolay değildir. Çünkü artık hemen hemen tüm siyasetçiler, futbolun popülaritesinden bir şekilde istifade etmeye çalışmaktadır.

2. ENTELEKTÜELLERİN FUTBOLA BAKIŞI

Eduardo Galeano "birçok insanın ona inanması ve entelektüellerin ona kuşkuyla yaklaşması" sebebiyle futbolu Tanrı'ya benzetir (Galeano, 2021: 67). Gerçekten de entelektüeller, akademisyenler ve yazarlar, futbolu uzunca bir süre göz ardı etmişlerdir. Belki biraz da bu yüzden, futbol tarihini içeren kaynaklar, birbirleriyle çelişik bilgilerle doludur. Bu da futbola ilişkin literatüre dayalı bir çalışma yapmayı zorlaştırmaktadır. Nadir de olsa Galeano gibi futbolu "kutsayan" entelektüeller varsa da entelektüellerin genel olarak futbola bakışını belki de Borges özetlemektedir. Arjantin'de düzenlenen Dünya Kupası'nda Arjantin maçlarının olduğu günlere dersler ve konferanslar koyan Jorge Luis Borges'e göre "futbol popülerdir çünkü aptallık da popülerdir" (Akkoyun, 2021: 73). Öte yandan Umberto Eco gibi entelektüeller; futbolun olağanüstü gücünün farkındadır: "Hiçbir öğrenci hareketinin, hiçbir kent ayaklanmasının ve hiçbir küresel protestonun ya da yapılabilecek herhangi başka hiçbir şeyin asla gerçekleştiremeyeceği bir şey vardır. Bu şey, pazar günü futbol sahasını işgal etmektir" (Trifonas, 2004: 15). Aynı zamanda Eco'ya göre "futbol, politikanın tutması gereken yeri almıştır" (Kıvanç, 2015: 402) ve dahası "futbol; günümüzün en yaygın dini ve batıl inancıdır" (Aydemir, 2018: 51). 1930 yılında Cezayir Üniversitesi takımının kalesini koruyan Albert Camus, çocukluğundan beri kaleci olarak oynamaya alışmıştır. Çünkü orada ayakkabıları daha az eskliyordu (Elmas, 2017: 77). Camus: "Hayatta ne öğrendiysem futboldan ve kalecilikten öğrendim. Çünkü top, hiçbir zaman beklediğim köşeden gelmedi" diyerek futbola güzel bir vecize kazandırmıştır (Aydemir, 2018: 121).

Norbert Elias'a göre spor, Avrupa toplumlarının medenileşmesinin bir parçasıdır. O, uluslar ve bölgeler arası rekabetin veya statü mücadelelerinin barışçı yollardan halledilebilmesi için takımlar arası spor müsabakalarının kayda değer bir zemin oluşturduğunu düşünmektedir. Futbolu *bir nevi savaş* olarak görmüş olanlar da vardır. George Orwell, sporun kin ve kıskançlık üzerine kurulduğunu, futbolun *silah kullanılmayan bir savaş olduğunu* iddia eder. Galeano'ya göre ise futbol, savaşın yüceltilmiş bir şeklidir (Sarı, 2019: 46; Başaran, 2017: 9; Galeano, 2021). Eco için de futbol "bir tür göstergebilimsel gerilla savaşıdır" (Trifonas, 2004: 35). Kuper de futbolun bir savaş olduğunu öne sürmektedir (Kuper, 1996). Critchley benzer fikirdedir: "Spor iç savaşın sembolik bir düzene yüceltimidir. Futbol da daha önceki daha az medeni zamanlarda şiddette ifade bulan çatışmaların barışçıl ve yasayla düzenlenmiş biçimde

¹ Futbol'u ideolojik açıdan ele alan hemen hemen tüm kitaplarda Salazar'ın 3 F formülü bulunmaktadır. Üç F'nin ikisi kesindir: Futbol ve Fado (Müzik). Fakat üçüncü F, kaynaktan kaynağa değişiklik göstermektedir. Bazı yazarlar Fatima'yı (Din) bazı yazarlar ise Fiesta'yı (Eğlence, şenlik) üçüncü F olarak yazmıştır. Büyük ihtimalle Salazar'ın böyle bir sözü yoktur zira diktatörler; diktatör olduklarını kabul etme eğilimi göstermezler. Diktatör olduklarını kabul edenler ise diktatörlüğe dair tüyo vermezler. Herhangi bir kaynakta Salazar'ın bu formülasyonunun nerede, ne zaman söylediğine ilişkin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Aynı şekilde Franco'ya atfedilen (stadyumu kastederek) "Bana 100 bin kişilik uyku tulumu yapın" sözüne dair de ikna edici bir kaynağa rastlanmamıştır.

devam ettirilmesidir” (Critchley, 2018: 149). Aynı zamanda Critchley’e göre “futbol, *socius*’un Marx’ın *Kapital*’deki deyişiyile ‘insanların özgür topluluğunun’ hareketidir” (Critchley, 2018: 22-23). Belki de bu yüzden kırdan kente göçmüş ve yeterince özgür hissetmeyen işçi kesimleri, futbolu bu denli benimsemiştir.

Orhan Koçak’a göre futbol saldırgan dürtülerin boşaltıldığı ve dönüştürüldüğü alanlardan biridir. Bunun için golü atan futbolcular genellikle sevinçten daha ziyade öfkeye yakın bir yüz ifadesiyle golü kutlar. Bu yüzden tıpkı Orwell gibi Koçak da futbolu savaşa benzeştirir. Ona göre Tudor Hanedanlığı zamanında futbolun İngiltere’de defalarca yasaklanmış olmasının arkasında da futbolun savaşa benzeşiminin payı vardır zira yönetenler; gücün ve şiddetin biriktirilerek sadece düşmanı öldürmek için kullanılmasını istiyor olmalıydı. “Takım oyunları, özellikle de bir araçla (topla) oynananlar, hem rakiplerin karşılıklı şiddeti arasına bir dolayımın, bir tamponun (top) girmesini sağlar, hem de yıkıcı enerjinin bölünerek, seyreltilerek dönüştürülmesine imkân verir” (Koçak, 2015: 315-316).

İktidarların bir kısmı futbolu Veblen’in terminolojisiyle “emeğin ve şiddetin gösterişçi tüketimi” olarak ele aldıkları için (Veblen, 2016: 45), bir kısmı şiddete dönüşme ihtimali olan halk ayaklanmalarına yataklık etme potansiyeli barındırdığı için² futboldan hoşlanmamıştır. Benzer sebeplerle entelektüeller de uzun bir süre futbolu görmezden gelmeyi tercih etmişlerdir. Futbolun yabani, banal ve şiddeti açığa çıkaran yönü, onların futbolu göz ardı etmesinin temel nedenidir. Sol ideolojilerin çoğu, futbolu sınıf çelişkilerini baltaladığı için dışlamıştır. Bir zamanlar Bursaspor’da futbol oynayan ve sosyalist kişiliğiyle bilinen Ivan Ergić bile sporun ve futbolun, “öfke birikiminin yaşandığı, milliyetçiliğin ve şovenizmin yeniden üretildiği bir alan ve mutsuz gençliği hükümet binalarından, fabrikalardan ve okuldan uzak tutmaya yarayan bir araç haline geldiğini” düşünür (Novak, 2020: 91). Buna rağmen (muhtemelen futbolu sevmeleri sebebiyle) bazı sol entelektüeller, futbolu önemsemeyi tercih etmişlerdir. Onlara göre İngiliz teknik direktör Alf Garnett’in “futbol, işçi sınıfının balesidir” sözü, yerinde bir sözdür (Dikici, 2015: 5). “Futbol, başlangıçta proletarya sporuydu, hala da öyledir” (Auclair, 2018, 48). Kendisini solda konumlandıran Brezilyalı oyuncu Socrates, futbol için “çalışanın patrandan daha çok güce sahip olduğu tek meslek” tanımlaması yapmıştır (Tryhorn, 2018: 96). Futbolda sendikal hareketlerin öncülüğünü yapmış olan Galatasaraylı futbolcu Metin Kurt da Socrates gibi yöneticileri işveren, futbolcuları işçi olarak tanımlamıştır (Başaran, 2021: 67). Kısaca futbolun kendisinden hoşlanan sol entelektüeller, biraz da ideolojilerine halel getirmemek adına *kazanılması gereken sınıf mücadelelerini* futbol sahalarına teşmil ederek, kendi sol ideolojilerini kendi futbol ideolojileriyle³ çeliştirmemenin yollarını aramışlardır. İddiaya göre Che Guevara; “futbol sadece basit bir oyun değildir, futbol devrimin silahıdır” (Minasyan, 2017: 89) demiştir.

3. İDEOLOJİK KARŞITLIKLAR OLARAK FUTBOL

Yukarıda da belirtildiği gibi futbol, uzunca bir süre akademik ve entelektüel ilginin dışında kalmıştır. Bu yüzden de yeni yeni gelişmeye başlayan ve önemli eserler üretilen futbola dair yayımlanmış kitap sayısı sınırlıdır. Futbola ilişkin eserlerin önemli bir bölümü futbolcuların ve yöneticilerin hatıralarını içermektedir. Özellikle erken dönem futbolcularının, olaylardan çok sonra “hatırladıkları kadar” yazdıkları hatıralar sebebiyle birbirleriyle çelişen çok sayıda bilgi mevcuttur. Televizyonların ve gazetelerin aracılığıyla

² 11 Ocak 532 yılında gerçekleşen, tarihe Nika Ayaklanması olarak geçen ve Ayasofya’nın yakılıp yeniden yapılmasına sebebiyet veren olaylar, hipodromda başlamıştır. Ayaklanma sonucunda 30 bin kadar kişi ölmüş, kentin önemli yapıları yanmıştır (Dagron, 2014: 161-164; Sinanlar, 2017: 30-31).

³ Birçok düşünürü göre futbolun kendisi başlı başına bir ideolojidir.

futbolun tüm evlere girdiği 1970'lerden sonra futbola dair üretilen eser sayılarında ciddi artış görülmektedir. Sosyal bilimciler de futbol üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır. Belki de sosyal bilimcilerin mesleki alışkanlıkları gereği, futbol takımlarına ilişkin yazılan kitaplardaki karşıtlıklar biraz fazla abartılma eğilimi göstermiştir. Sosyal bilimcinin tasnife dayalı zihinsel dünyası, büyük ihtimalle futbola dair yazılan kitaplara sirayet etmiştir. Bu bölümde birtakım rekabetler ve ona yüklenen anlamlar kısaca incelenecektir.

Dünya'nın her yerinde olduğu gibi İngiltere'de de futbol kulüplerini elitler kurmuştur. Fakat kuruluş aşamasından sonra bazı kulüpler, kendilerine yeni kimlikler edinebilmişlerdir. Bu kimlikler genellikle sınıf veya din/mezhep temelli olmuştur. Worrall'a göre Britanya'da futbolun işçi sınıfıyla tarihsel bir bağı vardır. Tarım işçilerinin aksine endüstriyel işçiler, çalıştıkları kasaba veya şehirleri nadiren terk ediyorlardı. Bu yüzden sayıları her an artmakta olan "bu daha statik şehir sakini işçilere sunulan boş zaman meşguliyetleri için daha fazlasına ihtiyaç vardı. Birinci Dünya Savaşı öncesinin endüstrileşmiş Britanya'sı bağlamında futbolun bir işçi sınıfı eğlencesine doğru gelişimi, bu artan talebin bir parçası olarak okunur" (Worrall, 2020: 58). Bu sürece paralel olarak Dağhan Irak "kırdan kente yoğun göçle beraber, kırsalda yaşayan insanların boş zaman geçirme etkinlikleri de şehirlere taşındı. Futbolun öncülü olan top oyunları da bu aktiviteler arasındaydı" (Irak, 2013: 17) diyerek futbolun kır kökenli kentli bir meşgale olmasına vurgu yapar. Yine de erken dönem İngiliz futbolu için sorun şuydu: "İngiliz işçi sınıfının Sanayi Devriminin ilk yıllarında futbol oynayacak enerjisi ve boş zamanı yoktu" (Aydemir, 2018: 111). Öte yandan *aylak sınıfın* böyle bir zamanı vardı. Dolayısıyla ilk futbolcular tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, İngiltere'de de boş zaman yaratabilen ve enerjileriyle boş zamanlarını harcayabilecek lükse sahip kişilerdi. Örneğin St. Domingo Metodist Kilisesi tarafından kurulan Everton takımının ilk evresinde; öğretmenler, banka memurları, avukatlar ve yün tüccarlarının oğulları gibi orta sınıftan hatırı sayılır miktarda oyuncu buluyordu (Mason, 2015: 278-286).

Kategorik olarak Liverpool şehrinin iki takımından Liverpool işçi kulübü, Everton ise Protestan kulübü olarak tasnif edilmiştir. Bu iki takımın kendi aralarında oynadıkları tüm maçlar, günümüzde bile gerilimli geçmektedir. Yine de Mason'un vurguladığı üzere iki kulüp arasında sınıf veya mezhep temelli herhangi bir gerilim yaşanmamıştır. Öyle ki Katolik bir hekim, Everton'un en zor zamanlarında kulübe faizsiz kredi sağlamıştır (Mason, 2015: 294).

Arsenal, Kraliyet Cephane Fabrikası işçileri tarafından kurulmuştur. Aston Villa ise Villa Cross Şapeli cemaati tarafından kurulmuştur (Irak, 2013: 21). Newton Heath'in şehrin diğer ucundaki komşusu St. Mark's kulübü, "bir futbol kulübünün Gorton'daki şehirli fakir kesime, çeteler ve alkol dışında iyi bir alternatif sunabileceğini düşünen iki yardımsever kilise görevlisince hayata geçirildi. Kulüp yıllar sonra isim değiştirip Manchester City adını alacaktı" (Worrall, 2020: 59). Dağhan Irak, İngiltere'de (bayrağında veya logosunda) mavi renk taşıyan kulüplerin çoğunun köklerinin dini kurumlara, kırmızı renk taşıyanların ise işçi sendikalarına dayandığı tespitini yapar (Irak, 2013: 25). Gerçekten de bu tespit büyük ölçüde doğrudur. Fakat günümüzde bu tespitin geçerliliği şüphelidir.

İskoçya'daki Glasgow Ranger-Celtic rekabeti, futbola felsefi, sosyolojik veya ideolojik yaklaşılan tüm kitaplarda geniş yer bulmaktadır. İki kulüp arasında oynanan maçlarda, taraftarlar arasında birçok ölümlü olay meydana gelmiştir. Ayrıca Celtic'in İRA'yı da destekleyen bir tutum içinde olduğu da vurgulanmaktadır (Dikici, 2014: 125). Celtic, İrlanda'da 1845 yılında başlayan ve yedi yıl süren "Büyük Patates Kıtlığı" sebebiyle İrlanda'dan İskoçya'ya göç etmek zorunda kalan bir grup Katolik İrlandalı tarafından kurulmuştur. İskoçlara/Keltlere minnettar olan bu grup, kurdukları kulübe Celtic ismini

vermiştir (Aydemir, 2018: 68-69). Glasgow Rangers ise Protestanlar tarafından kurulmuştur (Dikici, 2015: 127). Dolayısıyla İskoçya'daki rekabet, mezhepçilik üzerine kuruludur (Sarı, 2019: 42).

Futbol literatüründe, İtalya'ya da geniş yer ayrılmıştır. Lazio'nun faşist kökenlerinin olduğuna dair herkes hemfikirdir. Fakat Roma takımının konumlandırılışı kaynaktan kaynağa değişiklik göstermektedir. Bazı eserlerde Roma solla, bazı eserlerde elitlikle, bazı eserlerde cumhuriyetçilik veya demokratlıkla, bazılarında öğrencilikle ilişkilendirilir (Dikici, 2014: 101; Aydemir, 2018: 56). Yani Lazio'nun ezeli rakibi Roma, faşist hariç her şey olarak konumlandırılmıştır. Başkent'in en önemli iki takımından biri olan Roma, ezeli rakibi Lazio'ya göre "kent'in elit tabakasına hitap etmektedir". 1927 yılında Faşist Diktatör Benito Mussolini'nin talimatı üzerine 3 kulübün birleşmesi sonucunda kurulan AS Roma'nun logosu, şehrin tarihi açısından oldukça özeldir. Bir dişi kurttan meme emen iki çocuğun tasvir edildiği logodaki o iki çocuk, efsaneye göre şehri kuran iki kardeş Remus ve Romulus'tur" (Aydemir, 2018: 56). Aynı efsaneye göre Romulus, kardeşi Remus'u öldürmüştür. Dolayısıyla böylesi bir logoya ve kökenlere sahip bir kulübün yeknesak elitler/solcular/zenginler ve benzeri bir kategoriye mensup, homojen bir taraftar kitlesine sahip olduğunu söyleyemeyiz. Bu, olsa olsa rakip Lazio'nun antitezi olan Roma'ya yapılan yakıştırmadan ibaret bir varsayımdır.

Societa Sportiva⁴ Lazio, genellikle Roma şehrinin varoşlarında yaşayan düşük gelirli insanların takımıdır. Onların politik olarak durdukları yer, tartışmasız faşizmin kalbidir" (Aydemir, 2018: 56; Dikici, 2014: 101; Dikici, 2015: 109-111). Lazio, İtalyan ordusu mensupları tarafından 1900 yılında kurulmuştur. İtalyan spor kulüpleri (Tıpkı Galatasaray SK⁵, Fenerbahçe SK gibi) SS kısaltmasını kullanırdı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Nazileri çağırıştırdığı için birçok takım bu kısaltmadan vazgeçmiştir. Fakat SS Lazio, bu kısaltmayı günümüzde bile kullanmaktadır. Gerçekten de taraftarların ve hatta oyuncuların büyük kısmı, ideolojik olarak faşizmin kıyılarında gezinmektedir. Taraftarlar, Lazio forması giyen siyahi oyuncuları bile protesto etmektedir. Zaten uzun bir süre boyunca Lazio, herhangi bir siyahi oyuncu transfer etmemiştir.

Güney İtalya'dan Milano'ya göç eden işçi sınıfı ve emekçilerin takımı olarak bilinen Milan'a karşılık İnter ise kurulduğu yıllarda muhafazakâr, liberal sağ görüşteki insanların takımı olarak öne çıkıyor ve genellikle daha varlıklı kesimi oluşturuyordu (Dikici, 2014: 104). Bu yüzden İnter ve Milan arasındaki rekabet, Milano şehrine göç etmiş işçilerle yerleşik ve yerli burjuvazi arasındadır (Sarı, 2019: 42; Kuper, 1996). İtalya'nın ve hatta Dünya'nın en zengin ailelerinden biri olan Agnelli'lerin sahip olduğu Juventus kulübü, genellikle akademik ilginin dışında kalmıştır. Muhtemelen Torino kentinin diğer takımı olan FC Torino yeterince sınıfsal bir karşıtlık oluşturamamıştır. Yahut belki de Juventus'un sahiplerinin aksine taraftarlar yeterince varlıklı değildir.

Barcelona ve Real Madrid arasında milliyetçiliğe dayalı bir rekabet varken Real ile Atletico Madrid arasındaki rekabet daha ziyade sınıfsaldır (Sarı, 2019: 42). Espanyol ise Barcelona şehrindeki "iç düşmanı" temsil eder (Sarı, 2019: 54). Başka bir ifadeyle Barcelona, Katalan milliyetçilerinin kulübüysen Espanyol, birleşik İspanya'nın kulübüdür. Athletic Bilbao, Bask bölgesinin takımı olmakla öne çıkmıştır (Dikici, 2014: 89). Deportivo La Coruna ve Celta Vigo rekabeti ise tarihsel bir husumete dayanmaktadır. Celta tarafı La Coruna'yı Türk olmakla, La Coruna ise Celta'yı Portekizli olmakla itham etmektedir. Fakat her iki kulüp de bu ithamları benimsemiştir. Deportivo La Coruna'nın her maçında tribünlerde

⁴ Societa Sportiva; Spor Kulübü anlamına gelmektedir. "SS" olarak kısaltılır.

⁵ Günümüzde anonim şirket oldukları için genellikle "A. Ş." kısaltması kullanılıyor.

Türk bayrağı bulunmaktadır (Dikici, 2014: 91). Franco'nun Real Madrid'li olduğu bilinmektedir. 1943 yılında Kral Kupası'nda eşleşen Barcelona ve Real Madrid arasındaki ilk maç, 3-0 Barcelona'nın üstünlüğüyle sonuçlanmıştır. Söylenceye göre ikinci maç öncesi Franco'nun korumalarından biri Barcelona soyunma odasına girmiş ve oyuncuları tehdit etmiştir: "Unutmayın ki hayatınız bağışlandıysa ve futbol oynamanıza izin veriliyorsa bu, Franco'nun insani cömertliğindedir. Rövanşta merhametimizi zorlamayın" (Aydemir, 2018: 102). Bu maçı Real Madrid, 11-1 gibi tarihi bir skorla kazanmıştır. Franco'ya futbol bağlamında atfedilen en önemli söz ise kuşkusuz stadyumu "uyku tulumuna" benzetmesidir. Fakat kaynaklarda söz konusu uyku tulumunun kaç kişilik olacağı hususunda fikir birliği yoktur. Kimi kaynaklara göre Franco, Bernabeu Stadyumunu kastederek "bana 60 bin kişilik uyku tulumu yapın" demiştir (Aydemir, 2018: 95). Bazı kaynaklara göre "bana 150 bin kişilik uyku tulumu yapın" (Arhan, 2012: 12) demiştir. Diğer başka kaynaklar 80 bin ile 120 bin arasında miktarları zikretmektedir. Hatta Salazar'ın olduğu söylenen 3 F formülünün Franco'ya ait olduğunu iddia edenler bile vardır⁶.

Franco gibi Mussolini de futbolun popülist yönünün farkındaydı. Mussolini, 1934 ve 1938'deki Dünya Kupası zaferlerinin faşist rejimi pekiştireceğini düşünmüştür (Arhan, 2012: 14). Önceleri futbolu "çirkin bir İngiliz oyunu" olarak gören Mussolini, daha sonra bu oyundan yararlanmayı tercih etmiştir. 1929'da "football", "goalkeeper", "forward" gibi İngilizce sözcükler, İtalya'da yasaklanmış ve yerine İtalyanca karşılıkları kullanılmıştır. "Takım adları değiştirilip örneğin Milan Milano, Genoa Genova olduğunda ve Internazionale Abrosiana'ya dönüştürüldüğünde⁷ oyunun İngiliz köklerinden arındırılmasına yönelik bu simgesel temizliğe refakaten, sahiden İngiltere'yle araya mesafe konuyordu" (Lanfranchi, 2015: 272).

Yukarıdaki örneklere benzer olarak River Plate-Boca Juniors, Olympiakos- Panathinaikos, Fluminense-Flamengo ve daha birçok rekabet, sosyal bilimciler tarafından sınıf, din veya milliyetçilik ekseninde ele alınmıştır. Hatta bu ve benzeri tasnifler, Türkiye'de bile denenmiştir. Kurthan Fişek, 1970'lerde "Galatasaray aristokrasinin, Fenerbahçe burjuvazinin, Beşiktaş da proletaryanın kulübüdür" varsayımında bulunmuştur (Uluğ, 2018: 201).

4. YİRMİ BİRİNCİ YÜZYILDA FUTBOLDA İDEOLOJİK KARŞITLIK

Futbol küreselleşip, endüstriyelleşip *önüne çıkan her şeyi dünyevileştiren* başlı başına bir ideolojiye dönüşmüştür. Marx ve Engels'in (2016) daha sonra Berman'ın (2019) işaret ettiği üzere futbolda da *katı olan her şey buharlaşıyor*.

Barcelona, Athletic Bilbao, Lazio gibi mikro milliyetçiliğe veya ırkçılığa dayanan kulüpler, günümüzde de bu çizgilerini sürdürdüklerine dair bazen az bazen çok emare vermektedir. Fakat sınıf temelli, mezhep temelli veya din temelli futbol ayrışmaları modern Batı ülkelerinde yerini bambaşka bir ideolojiye bırakmıştır: Bu ideoloji; futbolun kendisidir. 1998 yılında Arjantin Rosairo'da La Iglesia Maradoniana (Maradona Kilisesi) kurulmuştur. Hıristiyanlığın dışlanmadığı fakat temel "ilah"ın Maradona olarak

⁶ Burada herhangi bir yazar eleştirisi yapılmadığının altının çizilmesi gerekiyor. Franco'ya, Mussolini'ye, Salazar'a yahut futbol kulüplerine dair farklı kaynaklarda geçen çelişkili bilgilerin, doğru bilgiye ulaşmanın önünde engel olarak durmasının vurgusu yapılmıştır. Futbola dair titizlikle yürütülen her çalışma teşekkürü ve saygıyı hak etmektedir. Bu ve benzeri söylenceleri alıp kullanan yazarların alıntıladıkları kaynaklardan ileri gelen birtakım farklılıklar, kitap yazarının sorumluluğunda değildir.

⁷ Internazionale, bugün de dünyanın sayılı takımları arasında olan Milano'nun İnter kulübünün tam adıdır. "Enternasyonal" anlamındaki bu ad, faşist İtalya rejimince Orta Çağ'ın Milano Piskoposu Abrosius'un adından türetilen "Abrosiana" ile değiştirilmiştir.

benimsendiği kilisenin, sayıları 25 bin ile 150 bin kişi arasında değiştiği söylenen, birçok ülkeden müritleri vardır (Aydemir, 2018: 26; Ertekin, 2021: 57; Chiaretti, 2008: 184).

Katolik Celtic'in Protestan teknik direktörü Jock Stein'a göre iki takım arasındaki rekabet mezhepsel değil; dinseldir. Ona göre meselenin özünde iki yeni dine inanan grup vardır. Bunlardan biri Celtic dinine inanan Celticliler, diğeri ise Rangers dinine inanan Rangerslılardır. Glasgow şehrindeki kiliselerin yaptıkları çalışmalar da Stein'ı doğrulamaktadır. Kentte herhangi bir kiliseye devamlılık %10 düzeyindedir ve 16-26 yaş arası gençlerin %90'ı hayatlarında bir kez bile kiliseye gitmemiştir. Öte yandan bu gençler ortalama 11 kez Rangers-Celtic derbisini stadyumdan izlediklerini belirtmişlerdir (Aydemir, 2018: 72). Moorhouse da bugün mezhepsel olarak tasnif edilen Rangers-Celtic derbisinin mezhepsel nitelikten uzak olduğunu biraz da alaycı bir dille ifade eder (Moorhouse, 2015: 199). Yani kökenleri pek tabii mezhepsel olan bu rekabet, artık mezhepsel olmaktan çok uzaktır.

Günümüzde küresel birer markaya dönüşen Barcelona ve Real Madrid'in, İspanya dışındaki taraftar sayısı, İspanya'daki taraftar sayısından fazladır. Büyük ihtimalle bu "dünya vatandaşlarının" Franco, merkezîyetçi Real veya bağımsızlık yanlısı Katalanlarla ilgili herhangi bir radikal fikri yoktur. Zaten bir zamanlar Katalan bayrağıyla eş tuttuğu için göğüs reklamı bile almayan Barcelona'da o devir kapanmıştır. Unicef'in verdiği göğüs reklamını ilk olarak "Katalan bayrağına" ilâştiren ve yumuşak bir geçiş yapan Barcelona'nın sonraki dönemlerdeki forma sponsorları global birtakım şirketler olmuştur.

Lazio'nun karşısına kimi zaman solu, kimi zaman elitizmi, kimi zaman entelektüelleri, kimi zaman sosyal demokratları veya öğrencileri konumlandıran literatür de muhtemelen faşist olduğundan şüphe duyulmayan ve günümüzde bile bu faşizan karakteri sürdüren Lazio'nun karşısına bizim ve iyi olan şeyleri koyma çabasının bir ürünüdür. Öte yandan Roma kulübünün amblemi, Lazioluları kışkandıracak kadar şovenisttir. Ayrıca Dünya'nın herhangi bir şehrinde elitlerle "aşağı tabaka"nın niceliksel olarak eşit sayıda olduğu görülmemiştir. Öğrencilerin Roma'yı tuttıkları tezi ise tamamen mantık dışıdır ve muhtemelen 1968 kuşağından kalma bir yakıştırma. Bu önermeye göre üniversite öğrencisi olmadan önce herhangi bir takımı tutan öğrenciler, üniversitede Roma'yı tutmaktadır, mezun olduklarında ise Lazio'yu bile tutabilirler. Oysa taraftarlık; Eric Cantona'nın da işaret ettiği gibi irrasyonel bir şeydir: "Eşini, siyasi görüşünü ya da dinini değiştirebilirsin. Ama asla tuttuğun takımı değiştiremezsin" (Dikici, 2014: 69).

İşçi sınıfına dönük temellendirmeler ise büyük ihtimalle en başından itibaren sorunludur. Livorno gibi özgün örnekler olsa da neredeyse tüm "işçi" kulüpleri, yörenin varlıklı zümreleri tarafından kurulmuş; profesyonel futbolculuğun henüz uygulanmadığı kadim dönemlerde, futbolcular da varlıklı zümrelerin çocuklarından müteşekkil olmuştur. Dahası yukarıda da belirtildiği üzere taraftarlık; Tanıl Bora gibi istisnai örnekler dışında⁸ kolay kolay değiştirilebilen bir şey değildir. Taraftarlık irrasyoneldir. Daha da önemlisi Cantona'nın işaret ettiği üzere değiştirilmesi böylesine zor olan bir aidiyete, insanlar çok küçük yaşlarında kapılmış olur. Bir çocukken herhangi bir sebep yüzünden (başarı, renklere veya sembole duyulan sempati, bölgesellik, aile büyüklerinin o takımı tutması sebebiyle söz konusu takımı tutmak, aile büyüklerine reaksiyon olarak *öteki* takımı tutmak) takım tutan birinin doğal olarak sınıf bilinci yoktur. Bu bilinç, zamanla gelişebilir ama muhtemelen takım tutma alışkanlığı değişmeyecektir. Şu hâlde çocukken Lazio'yu

⁸ "Babadan Galatasaraylı" Tanıl Bora, takım değiştirmenin "günah" olarak addedildiği halde çocukken tuttuğu Galatasaray'dan vazgeçip Gençlerbirliği taraftarı olduğunu itiraf eder (Bora, 2018: 239-240).

tutan ve büyüdüğünde komünist olmaya karar veren biri için hayat çok zordur. Takım tutma alışkanlığında bölgesellik de özellikle ABD gibi ülkelerde ön plandadır. Örneğin işçi kenti olarak anılan Detroit'te insanların Detroit Pistons'ı tutması haber değeri taşımamaktadır. Öte yandan işçi kenti olarak anılan Detroit, çok sayıda zengin insanı, burjuvayı bünyesinde barındırır. Şu hâlde burjuva ve işçi, aynı takımı tutmaktadır ve bu da takımların günümüzde sınıf çerçevesinde değerlendirilemeyeceğini bize göstermektedir. Zaten *endüstriyel* sporlarda herhangi bir işçinin düzenli olarak müsabakalara gidebilmesi, ekonomik açıdan da mümkün değildir.

5. SONUÇ

Futbolun öncüleri olarak kabul edilen oyunların neredeyse 5.000 yıllık bir tarihi vardır. Hemen her ülkenin, futbolun kökenlerine dair hak iddia etmesi; futbolun cazibesinin kanıtıdır. Modern futbol, kurallı bir biçimde ilk olarak İngiltere'de oynanmıştır.

Modern futbolun kadim zamanlarında iktidarlar futbolun kitleleri peşinden sürükleyen bir olgu olduğunu kavramıştır. Bu kavrayış bazı iktidarlarda futbolu araçsallaştırıp kendi amaçları doğrultusunda kullanmak isteğini beraberinde getirmişken diğer bazı iktidarlar; futbolun bu tehlikeli yönünden çekinip onu yasaklama eğilimleri göstermişlerdir. İdeolojiler de genellikle futbola mesafe koymayı tercih etmişlerdir. Özellikle sol, futbolu "kitlelerin afyonu" olarak tanımlamıştır. Yine de solun içinde futbolu seven ve futbolu kendi ideolojilerine uygun hale getirmeyi deneyenler de olmuştur. Aynı şekilde semavi dinler ve onların Ortodoks mezhepleri, futbola mesafe koymuşlardır. Protestanlık, biraz da halkla ilişkiler faaliyeti olarak; genellikle futbola yakın durmayı tercih etmiştir.

Entelektüeller ve akademisyenler de futbolu uzun süre görmezden gelmişlerdir. Büyük ihtimalle futbolun entelektüeller açısından bayağı bulunması ve savaşa dair çağrışımlar yapması, onları futbol hakkında bir süre yazmamaya teşvik etmiştir. Yazarlar ise futbola pejoratif yaklaşmıştır. Futbola dair yeterince güvenilir literatürün olmaması, futbol hakkında kesinlik içeren ifadeler kurmayı zorlaştırmaktadır.

Futbolun popülerleşmesi ve sosyolojik bir olgu olarak kabul edilmesinden sonra sosyal bilimciler de futbola dair pek çok araştırma ve inceleme yapmışlardır. Sosyal bilimcilerin anlama ve kategorize etme alışkanlıkları, futbola da sirayet etmiş gibi gözükmektedir. Belki de bu yüzden futbola ilişkin kulüp rekabetleri; dinsel, mezhepsel, ideolojik veya sınıfsal olarak ele alınmıştır ve bir ölçüde abartılmıştır. Birçok futbol kulübünün kökenleri itibarıyla bu ele alış biçimi hatalı değildir ancak günümüzde homojen bir taraftar kitlesinden bahsetmek, neredeyse imkansızdır. Üstelik bir kulübün taraftarı olma süreci çok erken bir yaşta şekillendiği ve genellikle sonradan değiştirilmediği için kulüplere ve taraftarlara ideolojik bir paye vermek iyice zorlaşmaktadır. Çünkü birey için herhangi bir ideolojiye dahil olma süreci, takım tutma sürecinden çok sonra başlamaktadır. Dahası işçi sınıfından gelen bir taraftar için endüstriyel futbola "seyirci olmak", ciddi bir ekonomik külfet demektir.

Futbol; ideolojilerin, dinlerin, mezheplerin ve sınıfların kalın çizgilerini silikleştirerek başlı başına bir ideolojiye dönüşmüştür. Başka bir deyişle "katı olan her şeyi buharlaştırmıştır".

KAYNAKÇA

- Akkoyun, S. (2021). *Bi Memleket Futbol*. İstanbul: Teras Kitap.
- Aksoy, Y. (2015). Gavur İzmir'de Gol Sesleri. R. Horak, W. Reiter, & T. Bora içinde, *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler* (s. 325-352). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arhan, F. (2012). *Diyarbakırspor: Düğünde Kalabalık Taziyede Yalnız*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Auclair, P. (2018). Hayalperestler: 1968 Olayları Esnasında Bir Grup Gazetecinin Fransız Futbolunu Yönetenleri Rehin Alışı. B. İşyar içinde, *The Blizzard 1* (D. Arslan, Çev., s. 47-52). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Aydemir, E. E. (2018). *Yeni Dünyanın Dini Futbol*. Ankara: Parga Yayıncılık.
- Başaran, K. (2017). *Sivas-Kayseri: Türkiye'nin En Büyük Futbol Faciası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Başaran, K. (2021). *Metin Kurt: Devrim Atağında Yalnız Bir Futbolcu*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Berman, M. (2019). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor: Modernite Deneyimi*. (Ü. Altuğ, & B. Peker, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2018). Nasıl Gençlerli Oldum? T. Bora (Dü.) içinde, *Takımdan Ayrı Düz Koşu* (s. 239-253). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bostancıoğlu, A. (2015). Taraftar ve Solcu Olmak. R. Horak, W. Reiter, & T. Bora içinde, *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler* (s. 243-252). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chiaretti, D. (2008). Tanrı Yuvarlaktır. D. Azzellini, & S. Thimmel içinde, *Futbolistas: Futbol ve Latin Amerika* (S. Bucak, Çev., s. 177-185). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Critchley, S. (2018). *Futbol Düşünürken Aslında Ne Düşünürüz*. (O. Tecimen, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Dagron, G. (2014). *Konstantinopolis Hipodromu: Oyunlar, Halk ve Politika*. (İ. Yerguz, Çev.) İstanbul.
- Dikici, S. T. (2014). *Yakarız Bu Gezegeni: Futbol, Siyaset ve Tribünlere Dair*. İstanbul: Caretta Kitapları.
- Dikici, S. T. (2015). *Futbol, Fado, Fiesta: Futbol, Tribün ve Siyaset Üzerine*. Ankara: Sinemis Yayınları.

- Elmas, S. (2017). *Bi Futbolcu Olursak: Futbolda Profesyonellik, Sınıf Atlama ve Hayal Kırıklığı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Elsner, B. (2015). Teknik, Taktik, Sistem: Futbol Oyununun Karakteristiği Üzerine. R. Horak, W. Reiter, & T. Bora içinde, *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler* (s. 27-37). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ertekin, F. (2021). *Din, Harp, Futbol*. İstanbul: Vadi Yayınları.
- Galeano, E. (2021). *Gölgede ve Güneşte Futbol*. (E. Önalp, & M. N. Kutlu, Çev.) İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Irak, D. (2013). *Hükmen Yenik: Türkiye'de ve İngiltere'de Futbolun Sosyo-Politiği*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Kıvanç, Ü. (2015). Halı Saha: Seyircinin Sahaya İnişi. R. Horak, W. Reiter, & T. Bora içinde, *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler* (s. 387-402). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, O. (2015). Feyyaz'ın Tekmesi: Futbol Üzerine Psikanalitik Notlar. R. Horak, W. Reiter, & T. Bora içinde, *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler* (s. 315-324). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuper, S. (1996). *Futbol Asla Sadece Futbol Değildir*. (S. Gürtunca, Çev.) İstanbul: Sabah Kitapları.
- Lanfranchi, P. (2015). 1920-1938 Döneminde Avrupa'da Futbol: Uluslararası Bir Ağın Gelişmesi. R. Horak, W. Reiter, & T. Bora içinde, *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler* (s. 265-275). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K., & Engels, F. (2016). *Komünist Manifesto*. (N. Satlıgan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Mason, T. (2015). The Blues and The Reds: Liverpool ve Everton'un Hikayesine Dair. R. Horak, W. Reiter, & T. Bora içinde, *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler* (s. 277-298). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Minasyan, S. (2017). *İstanbul United: Ezeli Rekabetten Ebedi İttifaka*. İstanbul: Karakarga Yayınları.
- Moorhouse, H. F. (2015). Bir Devlet, Birçok Ülke: Birleşik Krallık'ta Futbol ve Kimlikler. R. Horak, W. Reiter, & T. Bora içinde, *Futbol ve Kültürü: Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler* (s. 183-204). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Novak, V. (2020). Düşünür: İvan Ergiç ile Futbol ve Felsefe Üzerine. B. İşyar içinde, *The Blizzard 3* (B. İşyar, Çev., s. 91-96). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Perin, N., Tanyolaç, N., Ünsi, T., Hiçyılmaz, E., Gökçe, A., & Taner, G. (1981). *Spor Ansiklopedisi* (Cilt 1). İstanbul: Tercüman Futbol.

- Sarı, Y. (2019). *İran'da Bir Futbol Kulübü: Traktor Sazi ve İran'daki Türk Kimliği*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Sinanlar, S. (2017). *Atmeydanı: Bizans Araba Yarışlarından Osmanlı Şenliklerine*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Trifonas, P. P. (2004). *Umberto Eco ve Futbol*. (D. Kömürcü, Çev.) İstanbul: Everest Yayınları.
- Tryhorn, D. (2018). Socrates. B. İşyar içinde, *The Blizzard 1* (T. Çalapöver, Çev., s. 95-102). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Tut, B. (2016). *Başka Bir Dünyanın Oyunu*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Uluğ, Y. (2018). Fenerbahçe Barcelona Olabilir Mi? T. Bora (Dü.) içinde, *Takımdan Ayrı Düz Koşu* (s. 195-206). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Veblen, T. B. (2016). *Aylak Sınıfın Teorisi: Kurumların İktisadi İncelemesi*. (E. Kırmızıaltın, & H. Bilir, Çev.) Ankara: Heretik Yayınları.
- Wilson, J. (2018). *Yabancı: Kalecinin Tarihi*. (B. İşyar, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Worrall, C. S. (2020). Sol Kanat: Sosyalizmin Erken Döneminde Futbolun Popülerliğini Kabulleniş Mücadelesi. B. İşyar içinde, *The Blizzard 3* (D. Yurdesin, Çev., s. 58-62). İstanbul: İthaki Yayınları.